

*Interiør fra en polakkaserne på Lolland-Falster.
Kilde. Lollandfotos.*

SVENSKE OG POLSKE LANDARBEJDERE

I DET SYDØSTFYNSKE LANDBRUG I PERIODEN 1875-1910

BELYST VED EN LOKAL UNDERSØGELSE AF GISLEV, LANGÅ OG SVINDINGE SOGNE

Af Anne Hansen

”Den udenlandske Arbejdskraft synes i Aar ret rigelig forhaanden. Og efterhånden som de udenlandske Arbejdere ved fleraarigt Ophold her i Landet er bleven hjemmевante, afgiver de en Arbejdskraft, som i Grunden ikke kan ønskes bedre, hverken hvad angaar Arbejdsevne eller Arbejdsvilje. Der er i øvrigt ikke Tvivl om, at Loven om udenlandske Landarbejdere – hvad der saa end kan siges imod den – har bidraget væsentligt til en Konsolidering af Arbejderspørgsmaalet, navnlig i de stærkt roedyrkende Egne.”¹

Den nuværende danske arbejdsmarkedsdebat har stor fokus på brugen af udenlandsk arbejdskraft, ikke mindst af østarbejdere inden for byggefagene og landbruget. Brugen af udenlandsk arbejdskraft på det danske arbejdsmarked er dog ikke et nyt fænomen. Citatet ovenfor fra *Tidsskrift for Landøkonomi* fra 1910 vidner om, at der for 100 år siden var en lignende debat om og brug af udenlandsk arbejdskraft i det danske landbrug. Det danske landbrug fik fra

Det er velkendt, at der på Lolland-Falster fra begyndelsen af 1870'erne arbejdede en større skare af unge svenske roepiger, som i 1890'erne blev afløst af polske roepiger. Det er mindre kendt, at der i samme periode var en lignende brug af udenlandsk arbejdskraft i det fynske landbrug. Ved brug af demografiske kilder for Gislev, Langå og Svindinge Sogne på Sydøstfyn undersøger historiker Anne Hansen i denne artikel omfanget af brugen af udenlandsk arbejdskraft i landbruget i de tre Sogne.

midten af 1860'erne øget konkurrence fra udenlandsk produceret korn, hvilket medførte et fald i kornpriserne. Følgen af denne konkurrence blev, at landbruget valgte at omlægge til animalsk produktion og roedyrkning. Omlægningen til den mere arbejdskraftkrævende landbrugsproduktion i kombination med konjunktursvingninger var medvirkende årsager til, at landbrugets arbejdsgivere i de sidste årtier af 1800-tallet fik et øget besvær med at skaffe den ønskede arbejdskraft, specielt til pasning af roe-

markerne og til malkning. En medvirkende årsag var også, at landarbejderne pga. den tiltagende industrialisering og ønske om en bedre tilværelse nu fik mulighed for at finde arbejde andre steder end i landbruget. Mange valgte derfor at afvandre til byerne eller helt at udvandre f.eks. til USA.

Den danske forskning om brugen af udenlandsk arbejdskraft i det danske landbrug i årtierne omkring 1900 har primært koncentreret sig om at undersøge de svenske og polske arbejdere efter nationalitet og hovedsageligt ud fra de udenlandske landarbejders perspektiv. Forskningen viser, at der – især til den øgede roe- og mælkeproduktion – var en omfattende brug af svenske og polske landarbejdere. Specielt er brugen af svenske og polske landarbejdere i det lolland-falsterske landbrug vel dokumenteret.² Dette gælder til dels også for det storkøbenhavnske og nordsjællandske område, i hvert fald hvad angår brugen af svenskerne.³ Derimod er undersøgelserne af forholdene i det jyske område⁴ få, og forskningen giver kun sporadiske glimt af forholdene på Fyn.⁵

Denne lokalundersøgelse af brugen af udenlandsk arbejdskraft i de tre sydøstfynske Sogne Gislev, Langå og Svindinge i Sunds-Gudme Herred er et bidrag til kortlægningen af omfanget af brugen af udenlandsk arbejdskraft i det danske landbrug i perioden 1875-1910.

De tre sydøstfynske Sogne i korte træk

Godserne Glorup, Anhof og Rygård i Svindinge og Langå Sogne hørte i slutningen af 1800-tallet under stamhuset Moltkenborg. De tre godser var i slutnin-

gen af 1800-tallet de to Sognes største arbejdspladser. Dyrkningen af godsernes jorder og mejeribrug var bortforpagtet i undersøgelsesperioden. I Gislev Sogn var der ikke lignende store landbrug. Her var den største ejendom gården Eskelund, som frem til 1871 blev benævnt Ravndrupgård. Her bruges Eskelund. Andre større gårde i Sognet var Hestehavegård og Råstrup. Alle tre gårde var i slutningen af 1800-tallet forpagtergårde under godset Lykkesholm i naboSognet Ellested Sogn i Vindinge Herred. De tre Sognes forskellige godskoncentration gør det muligt at undersøge, hvilke forskelle der var i arbejdsgivernes brug af udenlandsk arbejdskraft i forhold til gårdenes størrelse. Samtidig må man ikke glemme, at Fyn – ikke mindst Sydøstfyn – var en egn med mange herregårde med store folkehold. Dette gjorde det muligt for tjenestefolk og landarbejdere at finde nye tjenestesteder uden nødvendigvis at skulle rejse særlig langt omkring. Det var også i slutningen af 1800-tallet, at forskellige jernbanestrækninger som Nyborg-Ringe og Svendborg-Nyborg banen, blev taget i brug.⁶ Dette har – sammen med udviklingen inden for færgefarten – sandsynligvis haft en stor indvirkning på tjenestefolkenes mobilitet, uanset deres nationalitet.⁷

I Gislev, Langå og Svindinge Sogne skete der som i det øvrige danske landbrug en gradvis omlægning af landbruget til en mere arbejdskraftkrævende landbrugsproduktion. I opgørelserne over kvægholdet i Danmark i Statistisk Tabelværk kan det på Sogneniveau konstateres, at antallet af malkekvæg i alle tre Sogne fra 1876 til 1909 steg med ca. 50 %.⁸ På Glorup, Anhof og Rygård udgjorde malkekvægsbesætningerne en

Polske roepiger sammen med deres danske aufseher på Søbysøgårds marker på Fyn, 1913. Hvordan den udenlandske arbejdskraft blev hvervet til det fynske landbrug, har det ikke været muligt at belyse i denne undersøgelse. På Lolland-Falster blev de svenske piger hovedsagelig hvervet gennem lokale svenske fæstemænd eller fæstekontorer, hvorimod den polske arbejdskraft blev hvervet ved brug af tysk-polsk talende aufsehere og senere polske piger. Foto: Nationalmuseet.

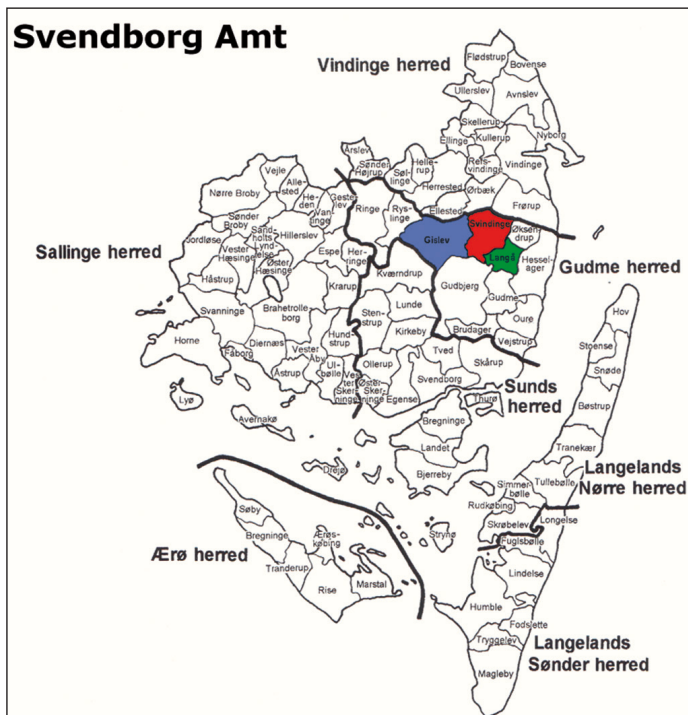
tredjedel af samtlige malkekvæg i Svinninge og Langå Sogne.⁹ Omkring 1885 begyndte forpagterne på Glorup, Anhof og Rygård at dyrke foderroer for at øge mælkeydelsen. Det tyder på, at også forpagterne på Eskelund i samme periode begyndte at dyrke foderroer.¹⁰ Omlægningen til animalsk produktion og roedyrkning har efterhånden øget behovet for arbejdskraft.

Registreringen af udlændinge og tyende

Alle udlændinge skulle som følge af *Lov om Tilsyn med Fremmede og Rejsende m.m.* (Fremmedloven) af 15. maj 1875 fra den 1. juli samme år melde sig ved den lokale politimyndighed. Efter

fremvisning og påtegning af deres legitimationspapirer samt kontrol af, at vedkommende havde en ventende arbejdsplads, fik udlændingen mod betaling udstedt en opholdsbog. Opholdsbogen, som kun skulle erhverves første gang, den arbejdssøgende udlænding kom til Danmark, fungerede derefter både som skudsmålsgang og rejsepass.¹¹ I Sunds-Gudme Herredsfogeds arkiv på Landsarkivet for Fyn findes opholdsbogsudstedelserne for perioderne 1875-1882 og 1899-1919 i Sunds-Gudme Herreds pasprotokoller for 1858-1919. Registreringen af tjenestefolkene til- og afgang fra landsognene overgik i 1875 fra Sognepræsten til den lokale politimyndighed – Sognefogeden. Tyendeprotokollerne

Gislev, Langå og Svindinge er naboSogne i Gudme Herred i det gamle Svendborg Amt. Kilde: Sogn, Herred, Amt – udgivet af foreningen DIS-Danmark (Databehandling i Slægtsforskning) – Slægt og Data. 2012, s. 37.

for Gislev og Langå Sogne er bevaret for hele undersøgelsesperioden 1875-1910, ja helt frem til 1922/24, hvorimod tyendeprotokollerne for Svindinge Sogn kun er bevaret for perioden 1888-1923. De er alle tilgængelige på Landsarkivet for Fyn.

Da kun fødelandet er relevant for denne undersøgelse, er den udenlandske arbejdsstyrkes nationalitet opgjort efter fødeland i følgende kategorier: *Sverige*, *Polen* og *Andre lande*. Denne opdeling er gjort ud fra den betragtning, at Danmarks geografiske grænse som følge af krigen i 1864 blev markant ændret. Derfor betragtes de personer, som i protokollerne registreres med fødested enten i Sønderjylland, Slesvig eller Holsten, som udlændinge og er alle opgjort under kategorien *Andre lande*. Polen var i undersøgelsesperioden delt mellem Preussen, Østrig og Rusland. Arbejdskraften i de

tre fynske Sogne, som stammede fra det polske område, er alle optalt som født i Polen, uanset om der i fødestedsregistreringen er indført et polsk stednavn eller provinser i de polske egne. Det samme gælder for de svenske landarbejdere. Uanset hvilket len eller Sogn, der er registreret som deres fødested, er de opgjort som født i Sverige.

Den systematiske gennemgang af protokollerne viser, at 91 % af de førstegangskomne udlændinge med arbejde i Gislev, Langå og Svindinge Sogne, som er registreret i pasprotokollerne i perioden 1899-1910, efterfølgende kan genfindes i de respektive tyendeprotokoller. Frem til 1882 kan 89,5 % af de førstegangskomne udlændinge i pasprotokollen med arbejdssted i Langå og Gislev genfindes i Sognenes tyendeprotokoller. Så selvom opholdsbogsregistreringen for perioden 1883-1898 og

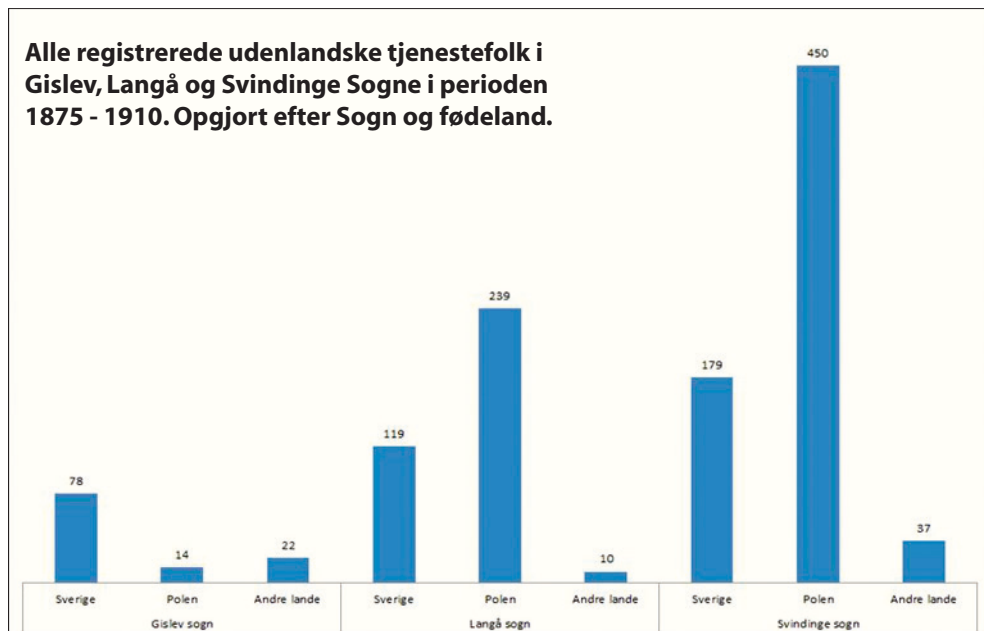
Svindinge Sogns tyendeprotokol frem til først i 1888 mangler, tyder det ikke på, at Sognefogedernes omhyggelighed med at opfylde Fremmedlovens krav faldt med årene.¹² De tre Sognes tyendeprotokoller giver et billede af tjenestefolkenes mobilitet over hele året, hvilket supplerer folketællingernes øjebliksbillede af antallet af udlændinge i Sognene på optællingstidspunktet de enkelte år. For at få det mest retvisende billede af omfanget af den udenlandske arbejdsstyrke i Gislev, Langå og Svindinge Sogne i perioden 1875-1910 – og med inspiration fra Henrik Zip Sane¹³ – kombineres oplysningerne fra opholdsbogsregistreringen med oplysningerne, som på Sogneniveau kan udledes af tyendeprotokoller og folketællinger.¹⁴ Samtidig besværliggør udeladelsen af fødested i *Folketællingen for*

1906 identifikationen af de Sognebørn, som var af udenlandsk afstamning, specielt dem, hvis navne evt. er blevet fordansket, og derfor er denne folketælling udeladt i denne undersøgelse.

Den udenlandske arbejdsstyrkes antal, nationalitet og arbejdssted

I perioden 1875-1910 er der registreret 114 udlændinge med arbejdssted i Gislev Sogn, 368 i Langå Sogn og 666 i Svindinge Sogn. Det samlede antal af udenlandske landarbejdere i Svindinge Sogn er, p.g.a. hullet i kildematerialet ikke det fuldstændige, men det mest retvisende billede, som det er muligt at give af brugen af udenlandsk arbejdskraft i Svindinge Sogn. Den udenlandske arbejdsstyrke bestod i de tre Sogne, jvf. figur 1, hovedsageligt af svenske og polske

Figur 1: Tallene for hele materialet er rensset for gengangere de demografiske kilder imellem. Bemærk, at tyendeprotokollen for Svindinge Sogn først starter i 1888. Kilder: Tilgangslisterne i: Svindinge Sogns tyendeprotokol for 1888-1910, Langå Sogns tyendeprotokoller for 1875-1910, Gislev Sogns tyendeprotokoller 1875-1910; Folketællingerne for Gislev, Langå og Svindinge sogne for 1880, 1890, 1901; Pasprotokollerne for Sunds-Gudme Herred 1875-1882 og 1899-1910.

landarbejdere. Alle 239 polakker, som er registret i Langå sogns tyendeprotokol, arbejdede på Glorup i Svindinge Sogn. I Gislev Sogn var den svenske arbejdsstyrke størst og den polske mindst, hvorimod den polske var den største og den svenske den næststørste gruppe i både Langå og Svindinge sogne. For de, som var født i *Andre lande*, kom hovedparten (66,7 %) af dem, som arbejdede i Gislev Sogn, fra Slesvig. De resterende fordelte sig ligeligt mellem Norge, Amerika og Finland. I Langå Sogn kom seks af de ti tjenestefolk, som var født i *Andre lande*, fra Tyskland, de resterende fire fordelte sig ligeligt mellem Finland og Slesvig, hvorimod de i Svindinge Sogn hovedsageligt var fra Finland.

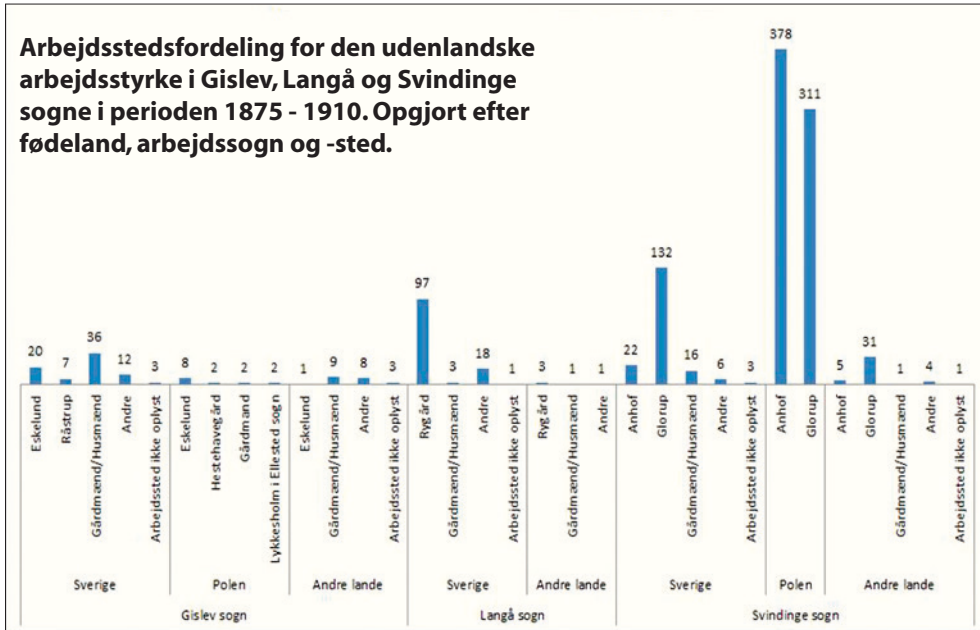
I Svindinge og Langå sogne var brugen af udenlandsk arbejdskraft uanset deres nationalitet, jf. figur 2, et udpræget herregårdsfænomen. Et fænomen, som blev forstærket, da det i slutningen af 1890'erne blev nødvendigt at indføre polsk arbejdskraft. I perioden 1897-1910 arbejdede der i alt 689 polakker hos forpagterne Abel på Glorup og Willumsen på Anhof i Svindinge Sogn. De begyndte senest i 1897 at gøre brug af polsk arbejdskraft og fortsatte hermed også efter undersøgelsesperiodens afslutning.

I Gislev Sogn arbejdede hovedparten af tjenestefolkene fra Sverige og *Andre lande* hos Sognets gårdmænd eller på Eskelund. Det lille antal af polakker, som i 1909-1910 kom til Gislev, arbejdede hovedsageligt på Eskelund og Hestehavegård, endda på Lykkesholm i naboSognet Ellested. Driftsformerne adskilte sig derved, at godserne havde et større folkehold, som varetog det daglige arbejde både ude og inde. Et arbejde, som gods-ejeren og proprietæren normalt ikke

deltog i. Derimod deltog gårdmanden normalt i det daglige arbejde og spiste sammen med sine karle og piger.¹⁵ Det kan ikke undre, at den tættere arbejdsrelation mellem gårdmanden og hans tjenestefolk gjorde, at hovedparten af den udenlandske arbejdsstyrke, som gårdmænd og andre mindre arbejdsgivere gjorde brug af, kom fra de gamle danske områder i Slesvig og Holsten eller fra de øvrige nordiske lande. For det første har de sproglige og kulturelle forskelle været forholdsvis små. For det andet har lokalbefolkningen sandsynligvis stadigvæk opfattet slesvigerne som kommende fra en del af det danske rige, selvom lovgivningen sagde noget andet. Formodentlig har arbejdsgiverne i Gislev, Langå og Svindinge sogne også før afståelsen af de danske områder til Preussen i 1864 haft tjenestefolk fra Slesvig og Holsten ansat. I hvert fald har man i området været vant til håndværkere fra de slesvigske og holstenske egne som bl.a. skomager og fæstemand Albert Carl Frederik Sørensen fra Altona.¹⁶

Den udenlandske arbejdsstyrkes alders- og kønsfordeling

De demografiske kilder viser, at arbejdsgiverne gjorde brug af svensk arbejdskraft allerede fra 1877 i Gislev, 1876 i Svindinge og 1878 i Langå Sogne. Derimod er det først fra 1897, at registreringen af polakker begyndte i tyendeprotokollerne for Langå og Svindinge sogne, endda først i 1909 i Gislev Sogn. Brugen af udenlandsk arbejdskraft har været et supplement til den danske arbejdsstyrke, da brugen af indenlandske tjenestefolk i undersøgelsesperioden på trods af små udsving var relativt stabil. Om arbejdsgivernes brug af en udenlandsk arbejdsstyrke udeluk-

Figur 2: Bemærk, at antallet af polakker i Langå og Svindinge Sogne for hele materialet er slået sammen i søjlediagrammet, da de alle fra 1897 og frem arbejdede i Svindinge Sogn. Det samme gælder for de to tyske kvinder Bertha Bocsa og Helena Gabaur. De er i Langå Sogns tyendeprotokol registreret med arbejde på Glorup. Derfor er de her talt med i de 31 tjenestefolk fra Andre lande, som i perioden arbejdede på Glorup. Kilder: Tilgangslisterne i tyendeprotokollerne for Gislev, Langå og Svindinge Sogne for perioden 1875-1910; Sunds-Gudme Herreds pasprotokoller 1858-1919; Folketællingerne for Gislev, Langå og Svindinge Sogne 1880, 1890, 1901.

kende bundede i vanskeligheder med at tiltrække tilstrækkeligt med indenlandsk arbejdskraft, giver de demografiske kilder ingen oplysninger om.

I de tre Sogne bestod den udenlandske arbejdsstyrke uanset nationalitet hovedsageligt af unge mennesker på omkring de 20 år, hvilket ikke var unormalt, da dette var den normale alder for tjenestefolk.¹⁷ I Langå Sogn var den foretrukne svenske arbejdskraft frem til år 1900 kvinder, hvorefter der skete et markant skift til mænd. I Svindinge Sogn tyder det ikke på, at der skete et lignende skift, da der i hele perioden var flest svenske mænd. Pga. hullet i tyende- og pasprotokollerne er dette frem til 1888 dog kun antydnet i kilderne, herefter er der

en markant overvægt af svenske mænd i sognet. I Gislev Sogn var kvinderne derimod den foretrukne svenske arbejdskraft i hele perioden.

For arbejdskraften fra *Andre lande* var der både i Langå og Svindinge sogne flest kvinder, hvorimod der i Gislev Sogn var en overvægt af mænd. De to tyske kvinder, Helena Gabour og Bertha Bocsa udgør hovedparten af kvinderne i denne kategori i Langå Sogn. De to kvinder er første gang registreret den 25. maj 1900, ankommet sammen med 17 polakker. Da var Helena 17 år og Bertha 57 år. Året efter kom de begge tilbage med et nyt hold polakker. Den 1. juni 1903 er Bertha igen registreret ankommet sammen med et hold på 25 polakker. Da var Bertha 60

år gammel.¹⁸ Om Bertha og Helena har fungeret som forpiger, er ikke muligt at få afklaret her. Forpiger var polske piger, som mod slutningen af roesæsonen indgik aftaler med og blev betalt af deres danske arbejdsgivere for, at de i hjemlandet skulle hverve de hold af polske piger, som skulle bruges i næste roesæson.¹⁹

Den polske arbejdsstyrke bestod i alle tre Sogne hovedsageligt af kvinder. Hos Abel på Glorup og Willumsen på Anhof svingede antallet af polakker fra år til år. I perioden 1906-1908, da antallet af polakker var dalende hos Abel med et lavpunkt i 1908 på kun ni polakker havde Willumsen umiddelbart ikke samme problem. Nok dalede antallet af polakker på Anhof fra 32 i 1907 til 28 i 1909, men det kan ikke have været alarmerende, da antallet af polakker i perioden 1906-1910 lå mellem 24 og 32 pr. år. Hvad der var årsagen til denne forholdsvis markante forskel i omfanget af polsk arbejdskraft hos de to naboer, er svært at afgøre ud fra kilderne. Men fra 1905 og et par år frem ser det ud til, at specielt Abel havde vanskeligt ved at skaffe tilstrækkeligt med polsk arbejdskraft, hvilket var et generelt problem rundt om i landet. Måske har Willumsen haft nytte af sin post i *Landsudvalget for Anvendelse af udenlandske Landarbejdere*, der fra 1908 havde til opgave i Galizien at udbrede kendskabet til den af 21. maj 1908 ikrafttrådte *Lov vedrørende Anvendelse af udenlandske Arbejdere til Arbejde i visse Virksomheder samt det offentlige Tilsyn dermed* (Polakloven). Arbejdet med at øge kendskabet til polakloven i Galizien havde til hensigt igen at tiltrække polakker til arbejdet på de danske roemarken, da loven havde til hensigt at bedre forholdene især for polakkerne.²⁰

Ansættelsesperioder og arbejdserfaring

Det tyder på, at nogle af svenskerne ankom sammen, da flere af dem er indført ankomne på samme dato og år fra Sverige for at arbejde enten på Glorup, Anhof eller Rygård. Antallet per gang er mellem fem og seks svenskere. Forårsmånederne april og maj samt vintermånederne november og december var for svenskerne de primære måneder, når de ankom eller rejste fra deres tjenestesteder i Gislev, Langå og Svindinge sogne. Det ser dog ud til, at arbejdsgiverne har haft mulighed for at få arbejdskraft fra Sverige og *Andre lande* i løbet af hele året, da der med korte mellemrum – specielt om foråret og efteråret – ankom ny arbejdskraft herfra. I både Gislev og Svindinge sogne havde en stor del af de svenske tjenestefolk arbejdserfaring fra andre steder i Danmark. Derimod ankom over halvdelen af den svenske arbejdskraft i Langå Sogn direkte fra Sverige. Mange arbejdede i sognene i et halvt til et helt år, enkelte flere år i træk. Når de svenske tjenestefolk rejste fra de tre fynske sogne, var det for omkring halvdelen af dem for at arbejde i andre danske – ofte fynske – sogne.

Som på Lolland-Falster ankom den polske arbejdsstyrke til Svindinge og Langå sogne i månederne april til juni og rejste fra sognene i november og december. De demografiske kilder giver ikke nogle oplysninger om, hvilke arbejdsopgaver den polske arbejdsstyrke varetog på Glorup og Anhof. Men da polakkerne hovedsageligt var ansat mellem april og december, som de også var på Lolland-Falster, og da der blev dyrket roer både på Glorup og Anhof, antages det, at hovedparten af polakkerne i Langå og Svin-

Roepiger på en mark på Fyn. Al kontakt mellem arbejdsgiveren og de polske roepiger gik gennem aufseheren. Han stod for lønudbetalingen og udleveringen af madvarer. Aufseheren og hans kone var desuden et mellemlid mellem de polske piger og de lokale handlende. Disse forhold gav aufseheren et dårligt ry, da de polske piger oplevede, at han snød dem, hvilket kan være årsagen til, at aufseherens ansigt er blevet kradset væk. Foto: Nationalmuseet.

dinge sogne – som på Lolland-Falster – arbejdede i roemarkerne.²¹ Kilderne giver heller ingen oplysninger om, hvorfor det først var fra 1909, at landbrugets arbejdsgivere på de store gårde i Gislev Sogn begyndte at gøre brug af polakker. I perioden ankom polakkerne på Anhof i hold på 12-32 og på Glorup 9-34. Den gennemsnitlige holdstørrelse på hhv. 27 og 22,2 må betragtes som relativt stor, da de fleste hold af polakker i Maribo Amt i 1907 havde et gennemsnit på 7,9. Holdene kunne dog her være på mere end 30 personer, ja helt op til 50 personer i 1893.²² Omkring to tredjedele af de polakker, der i perioden 1897-1910 arbejdede på Anhof eller Glorup, fik udstedt opholdsbøger ved deres ankomst til Langå eller Svindinge Sogne. Af de 150 polakker på Anhof og de 102 polakker på Glorup, som i forvejen havde en opholdsbog, havde 24,7 % været på Anhof før og 16,7 % på Glorup. Det var

primært i starten af perioden, at polakkerne vendte tilbage mellem to og fem år i træk. Hovedparten af polakkerne, som arbejdede på Anhof (97,6 %) og Glorup (97,7 %), ankom direkte fra Tyskland eller Polen. Af de resterende ni polakker på Anhof ankom seks af dem fra nabo-Sogne, én fra Stubberup på Hindsholm og to fra Frydendal. På Glorup ankom syv polakker fra andre steder i Danmark, heraf seks fra Allerød Teglværk i 1910. Den sidste var Mukata Komorkovrza. Hun ankom til Glorup fra Vesterskov den 17. maj 1907 og rejste derfra igen den 30. oktober samme år med kurs mod Amerika.²³ Undersøgelsen viser, at hovedparten af polakkerne på Anhof og Glorup rejste tilbage til enten Tyskland eller Polen, når arbejdet på de to godser var slut. På Glorup var der ud over Mukata yderligere fire polakker, som ikke rejste tilbage til hjemlandet efter endt tjeneste. En af dem var Agnieszka Wajdyk på 19 år,

der den 7. november 1906 er registreret som afgangen til Nyborg Børnehjem. De øvrige tre fandt arbejde enten i Vindinge eller Kullerup Sogne.²⁴ Den 16. maj 1904 ankom Katarsyna Hopek til Anhof fra Galizien, og den 6. juli samme år rejste hun til Stensgård pr. Lohals. Katarsyna var blandt de 13 polakker, som ikke rejste tilbage til Polen efter endt arbejdstid på Anhof. En anden var Josef Riesrutko, der som Mukata den 7. december 1903 satte kurs mod Amerika.²⁵ De resterende 11 polakker fra Anhof fandt arbejde andre steder i Danmark.

Det ser ud til, at arbejdsgiverne i de tre fynske Sogne har haft et øget behov for arbejdskraft i sommerhalvåret, som også var den travle tid i landbruget, specielt i forbindelse med roedyrkning. Maj og november var samtidig traditionelt de måneder, da tyendet skiftede arbejdsplads.²⁶

Den udenlandske arbejdsstyrkes arbejdsopgaver

Ud over den traditionelle supplerings med udenlandske malkepiger og roearbejdere fremgår det af folketællingerne, at specielt tjenestefolkene fra Sverige og *Andre lande* havde mulighed for at blive ansat i mere specialiserede arbejdsfunktioner. Dette var primært muligt på de større gårde som Anhof, Rygård og Glorup. Specielt fra 1890 bliver stillingsbetegnelserne i folketællingerne for begge køn mere specifikke, især for dem, som arbejdede på godserne og de større gårde i de tre Sogne. Heraf fremgår det, at blandt tyendet fra Sverige og *Andre lande* var der en skræddersvend, ni landvæsenselever, en gartnerlærling og tre forstelever. I modsætning til lærlinge og svende i byerne blev lærlinge og

svende med deres ansættelse på landet bl.a. hos landhåndværkere opfattet som hørende til tyendet.²⁷ En af dem var den svenske skræddersvend Ferdinand Fuglberg, som i februar 1890 er opført som boende hos skræddermester Hans Bonde Jørgensen i Gislev med stilling som tyende i familien.²⁸ Ud over stillinger som staldkarl og svinepasser arbejdede de svenske mænd også som fyrbødere og underforvaltere m.m.²⁹ I pasregistreringen for 1858-1882 i pasprotokollen for Sunds-Gudme Herred fremgår det, at Niels Persson "*arbejder for Abel paa Glorup som Maskinarbejder.*"³⁰ På godserne blev en del af det kvindelige tyende fra Sverige og *Andre lande* ansat som kokkepiger, syjomfruer, overvaskepiger, stuepiger, indvendige jomfruer m.m. Det er først muligt i folketællingerne fra 1911 at finde eksempler på polske piger som var ansat som tjeneste-, kokke-, malke- og mejeripiger,³¹ dog med det forbehold, at folketællingen for 1906 af arbejdsøkonomiske årsager er fravalgt i denne undersøgelse. Det er muligt, at der allerede i denne folketælling er registreret overvintrende polakker med andre arbejdsopgaver end dem i roemarkerne. Den nævnte stigning i antallet af kvæg i de tre Sogne må have betydet, at der både på Sognenes store og mindre gårde har været et øget behov for malkepiger. I folketællingerne ses dette ikke, da hovedparten af de udlændinge, som var ansat hos gårdmænd og andre mindre arbejdsgivere i de tre Sogne, er opført som enten tjenestepiger eller -karle. Men da malkning traditionelt var en del af tjenestepigernes arbejde, har malkning været en del af deres daglige arbejde. Anderledes ser det ud til at have været for forpagterne af avlsgårdene

I denne undersøgelse har det ikke været muligt at belyse, hvilke vilkår og boligforhold den udenlandske arbejdsstyrke havde på Rygård, Glorup, Anhof og Eskelund. Ikke mindst om der – som på Lolland-Falster – blev bygget specielle boliger til polakkerne – polakkaserner, eller om de blev indkvarteret i nogle særligt forpagtede arbejderboliger. Af Abels forpagtningskontrakt fra 1918 fremgår det bl.a., at han overlades et polakhus. Så måske er en af arbejderboligerne blevet til et polakhus, som f.eks. tilfældet var på godserne Gl. Estrup og Katholm på Djursland.

Foto: Tågerup Polakkaserner på Lungholm Gods på Lolland. Opført 1911. Kilde: Sydlollands lokalhistoriske arkiv.

på Anhof, Glorup og Rygård da herregårdsmejeriet indgik i forpagtningen. Med en malkekvægsbesætning på henholdsvis 130 stk. malkekvæg på Glorup, 100 stk. på Anhof og 115 stk. på Rygård, har forpagterne haft et stort behov for både malkepiger og mejersker. Specielt da normen for en malkepige var at malke 16-20 køer to til tre gange dagligt.³² Når der var frafald blandt malkepigerne, er der eksempler fra andre herregårde på, at pigerne kunne malke op til 48 køer tre gange dagligt.³³ I kilderne fremgår det, at de tre forpagtere allerede fra midten af 1870'erne begyndte at bruge svenske

malkepiger, heriblandt de svenske piger Johanne Louise Bengtsdotter og Anna Bengtsdotter. De fik begge udstedt deres opholdsbøger den 5. maj 1876, og det oplyses at de begge ”skal arbejde hos Forp[a]g[ter]Hansen, Glorup som Malkepige”.³⁴

Fra svensk malkepige til dansk husmoder

Kilderne gør det muligt at give et billede af enkelte af de nordiske pigers og mænds rejsemønstre rundt i de fynske og øvrige danske sogne, hvor de fik en bred arbejds erfaring som tjenestefolk

Blandt folkeholdet på Saltø Hovedgård ved Næstved var der ni polske malkepiger. I Gislev, Langå og Svindinge sogne var de udenlandske malkepiger frem til 1910 hovedsageligt fra Sverige, Norge og Finland. Folketællingen 1911 viser at de polske piger nu også fik ansættelse som malke-, mejeri-, kokke-, og tjenestepiger bl.a. på Anhof, Glorup og hos Dante E. Knudsen, kromand og købmand i Gislev Sogn. Foto: Nationalmuseet.

En anden er den svenske pige Matilde Qvarfot. Hvornår Matilde rejser fra Frørup til Langå Sogn fremgår ikke, men den 3. maj 1883 er hun anført som tjeneinde hos Jens Simonsen i Langå Sogn. Matilde ser ud til at opholde sig flere år i Langå Sogn og har på et tidspunkt skiftet arbejdsplads i Langå, da hun omkring den 31. oktober 1886 forlader sin plads hos Hans Andersen i Langå for at rejse til Tårup. På et tidspunkt er hun herfra rejst til Øksendrup, hvor hun den 16. marts 1887 får sønnen Anders Peder Andersen med ungkarlen Claus Andersen fra Langå Sogn. Indenfor syv dage efter sønnens dåb i Øksendrup Kirke er Matilde rejst til Langå Sogn, da hun er opført som ankommen til Sognet den 24. april

1887. Hun skal være tjenestepige hos sin kommende svigerfar, gårdejer Anders Jensen. Han er den 2. april 1890 en af forloverne ved Matilde og Klaus' bryllup i Langå Kirke. Klaus bliver senere husejer og husmand i Langå Sogn med erhverv som daglejer ved landbruget.³⁶ At være daglejer ved landbruget eller arbejdsmand var erhvervet for hovedparten af ægtefællerne til de 22 svenske og to finske kvinder, som fra 1890 og frem er registreret som gifte i de tre Sognes folketællinger. Enkelte af kvinderne havde – foruden at være husmoder, også anden beskæftigelse – som den finske Amanda Vilhelmine Jensen, der også var havearbejderske. Amanda Vilhelmine var i 1901 ansat på Glorup som landarbejder. Hun

må siden da være blevet gift, idet hun i 1901 endnu hed Kalnius til efternavn.³⁷

Som Johanne og Matilde havde en stor del af de svenske tjenestefolk arbejds erfaring fra andre steder på Fyn og i det øvrige Danmark, heriblandt den svenske tjenestepige Karoline Sylvander³⁸ og den svenske tjenestekarl Axel Emanuel Nicander. Karoline rejser den 2. november 1883 fra Ellested Sogn for at arbejde hos Christian Hansen i Holme i Gislev Sogn. Hun skifter imidlertid arbejdsgiver, inden hun den 30. oktober 1890 rejser fra Gislev Sogn til Nyborg, da hun nu tjener hos gårdmand Hans Rasmussen. Omkring den 2. maj 1892 vender hun tilbage til Gislev Sogn for at arbejde hos husmand Hans Clausen. Muligvis har hun været langt omkring i nærområdet, da hun i 1892 kommer fra Hesselager. Den 1. november samme år går det videre til Ringe. Karoline fortsætter sin arbejdsvandring rundt på Fyn for den 4. november 1896 kommer hun fra Kerte Sogn for at tjene hos skolelærer Knudsen i Gislev. Her rejser hun fra den 1. maj 1897, for at arbejde på Egeskov i Kværndrup Sogn.³⁹ Den svenske tjenestekarl Axel Emanuel Nicander får udstedt sin opholdsbog i Svendborg den 23. august 1887 få måneder før han omkring den 4. november 1887 kommer fra Svindinge Sogn for at arbejde hos gårdmand Hans Nielsen i Dong i Gislev Sogn. Efter endt tjeneste rejser Axel omkring den 1. maj året efter til Ørbækklunde i Ørbæk Sogn. Det ser ud til, at Axel de følgende år rejser langt omkring for at finde arbejde, idet han ankommer fra Tranekær den 1. maj 1894 for at arbejde hos Abel på Glorup i Svindinge Sogn. Det har taget ham en dag at rejse fra Tranekær til Glorup, da han har tjent på Tranekær fra

den 25. november 1893 til dagen før sin ankomst til Glorup. Axel rejser fra Glorup den 1. november 1894 med kurs mod Hesselager, hvor han skal være fremme senest tre dage efter.⁴⁰ Her tabes sporet af både Karoline og Axel.

De viste rejsemønstre for svenskerne bekræfter Hanne Frøsig's kritik af Ricard Willerslevs inddeling af svenskerne i sæsonarbejdere og bofaste. For selvom noget af deres arbejde var sæsonbetonet, viser deres rejsemønstre netop, at de ikke nødvendigvis rejste tilbage til Sverige efter endt tjeneste, men derimod ofte rejste videre til nye tjenesteforhold enten i naboSogne eller andre steder i Danmark.⁴¹ De blev derved ikke bofaste, og derved bestyrkes Frøsig's antagelse om, at svenskernes rejsemønstre mere vidnede om, "... *at det regionale arbejdsmarked var stort og uafgrænset.*"⁴² Dette gælder også for den gruppe af den udenlandske arbejdsstyrke, som var født i *Andre lande*. Måske det med tiden også kom til at gælde for nogle af de polske arbejdere.

Sammenfatning og sammenligning med forholdene på Lolland-Falster

Undersøgelsen har klarlagt, at der ved landbruget i Gislev, Langå og Svindinge Sogne – som på Lolland-Falster – i perioden 1875-1910 blev brugt udenlandsk arbejdskraft, primært fra Sverige og Polen. En arbejdskraft som landbruget hovedsageligt havde brug for i højsæsonen i sommerhalvåret. Både i de tre sydøstfynske Sogne og på Lolland-Falster var brugen af den polske arbejdskraft et fænomen på de store gårde, hvor der blev dyrket roer. I de tre sydøstfynske Sogne og på Lolland-Falster var den udenlandske arbejdsstyrke uanset nationa-

Mathilda Bondesdotter var 16 år, da hun sammen med sin 18 årige søster Elin rejste fra Sverige til Danmark i 1875. De kunne have været en del af denne undersøgelse, men modsat Johanne Louise Bengtsdotter kom de til godset Vedø på Djursland. Her blev de malkepiger og skulle hver malke et hold køer to gang dagligt. Men da Mathilda ikke kunne holde til at malke de mange køer, måtte Elin ofte malke op til 30 køer to gange dagligt. Foto: Privateje.

litet hovedsageligt unge mennesker på omkring de 20 år. Begge steder ankom polakkerne i hold. Holdstørrelserne i de tre sydøstfynske Sogne nåede ikke over et antal på 34 polakker, hvorimod der på Lolland-Falster er eksempler på hold op til 50 personer. Det er kun antydnet, at der i de sydøstfynske Sogne ankom flere svenskerne samtidigt, dog kun 4-5 stykker af gangen, hvorimod det på Lolland-Falster var – som senere med polakkerne – større hold af svenske piger, der ankom sammen.

Hovedparten af den polske arbejdskraft i de tre Sogne var unge piger, hvorimod kønsfordelingen for den svenske arbejdskraft – modsat på Lolland-Falster – varierede i de tre Sogne. I hele undersøgelsesperioden var det kun i Gislev Sogn, at de svenske piger var i overtal, som de var på Lolland-Falster. I Langå

Sogn derimod skete der omkring år 1900 et klart skifte til næsten udelukkende at gøre brug af svenske mænd, og i Svindinge Sogn var svenske mænd, i hvert fald fra 1889, i overtal. Hovedparten af den udenlandske arbejdsstyrke, uanset nationalitet, ankom til og rejste fra Sognene omkring de traditionelle skiftedage i maj og november.

Det er endvidere blevet vist, at landbruget i Langå og Svindinge Sogne, som på Lolland-Falster, i løbet af 1890'erne begyndte at gøre brug af polsk arbejdskraft, hvorimod de første polakker først kom til Gislev Sogn i 1909. Undersøgelsen sandsynliggør, at årsagen til brugen af polsk arbejdskraft i 1897 på Anhof og Glorup ca. fem år senere end på Lolland-Falster, skal findes i, at de to hovedgårde da overgik til roedyrkning. Derimod viser undersøgelsen ikke, hvorfor fru

Som Johanne Louise Bengtsdotter blev Matilda Bondesdotter dansk gift. Her er Mathilda og Niels Christensen Boye fotograferet i 1902 sammen med deres otte levende børn og hund uden for deres husmandssted i Ramten på Djursland. Foto: Privateje.

Tejsen på Rygård ikke brugte polsk arbejdskraft, men fortsatte som hidtil med svenske landarbejdere, da hendes naboer Abel og Willumsen begyndte at gøre brug af polske landarbejdere. Det kunne tyde på, at hun har kunnet klare landbrugsarbejdet ved brug af en kombination af lejehusmænd samt dansk og svensk arbejdskraft. Gårdmændenes brug af svenske kvinder bunder sandsynligvis i, at den sproglige og kulturelle barriere var mindre hos dem end hos polakkerne samt i det faktum, at gårdmændene kun havde brug for få tjenestepiger og havde et tættere arbejdsfællesskab med deres tjenestefolk.

Undersøgelsen viser, at selvom den svenske arbejdsstyrke i Langå og Svindinge Sogne var et herregårdsfænomen, blev de ikke, som på de store gårde på

Lolland-Falster, udelukkende ansat i tilknytning til dyrkningen af roer eller i mejeribrug. Specielt tjenestefolkene fra Sverige og *Andre lande* blev også ansat til at varetage andre specialiserede arbejdsfunktioner som sypiger, kokkepiger, fyrbødere, svinepassere m.m. Denne specialisering er mest fremtrædende på de tre hovedgårde i Langå og Svindinge Sogne. Desuden er det blevet bekræftet, at hovedparten af den polske arbejdskraft i de tre sydøstfynske Sogne, som på Lolland-Falster, ankom direkte fra og rejste tilbage til enten Tyskland eller Polen. Enkelte polakker brugte opholdet i Danmark som springbræt enten til at udvandre til Amerika eller at forblive i Danmark. Modsat størstedelen af polakkerne havde en stor del af arbejdskraften fra Sverige og *Andre lande* i de tre Sogne

arbejdserfaring fra andre steder i det fynske lokalområde eller fra det øvrige Danmark, herunder Lolland-Falster.

Endvidere forblev nogle af de udenlandske kvinder og mænd via ægteskab med danske mænd og kvinder i Danmark, hvorved enkelte som Johanne Louise Bengtsdatter blev bofaste i et af de tre Sogne. Desuden bekræfter denne undersøgelse Hanne Frøsig's antagelser om, at svenskerne gennem deres arbejdsvandring indgik i et stort og uafgrænset arbejdsmarked. Så selvom deres arbejde ofte var sæsonbetonet, betød det ikke, at hovedparten af de svenske landarbejdere efter endt tjeneste vendte hjem til Sverige.

Noter

- 1 *Tidsskrift for Landøkonomi* 1910, s. 535.
- 2 Hovedværkerne er Willerslev, Richard, *Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850 - 1914*. København 1983; Boyhus, Else-Marie, (red.), *Sukkerroer 100 år på Lolland Falster*. Maribo 1973; Nellemann, George, *Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere. Et studie af landarbejder-indvandringen 1893-1929 og indvandrerens integration i det danske samfund i to generationer. Folkelivs Studier 7*. Nationalmuseet, København 1981.
- 3 Sane, Henrik Zip, *Billige og villige? Fremmedarbejdere i fædrelandet ca. 1800-1970*. Farum 2000.
- 4 Jensen, Birthe Brandt, "Polakkerne på Gl. Estrup" i Gl. Estrup 1997 *Årbog for Dansk Landbrugsmuseum og Jyllands Herregårdsmuseum*, Auning 1998, s. 35-46; Gjør, Hanne, "Svenske sæsonarbejdere på Djursland." i *Historisk årbog fra Randers Amt Årg. 77.*, Randers 1983a, s. 31-40; York, Anna og Børge Kjær; "Polsk arbejdskraft til Østdjursland 1892-1914" i *Grenaa og omegn før og nu*, Grenå 1998, s. 61-77.
- 5 Foruden i Willerslevs *Den glemte indvandring* nævnes forholdene på Fyn også hos Sveistrup, P.P. & Willerslev, Richard, *Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions*

- historie. København 1945, s. 207-213.
- 6 Trap, J.P. Kongeriget Danmark. 3. udgave, 3. bind. København 1899, s. 710-716; Jensen, Niels, *Fynske jernbaner*, København 1976, s. 50, 55; Jensen, Niels, *Danske jernbaner 1847-1972*. Tønder 1972, s. 107.
  - 7 Hansen, Anne, *Udenlandsk arbejdskraft i det danske landbrug i perioden 1875-1910. Belyst ved en lokalundersøgelse af Gislev, Langå og Svindinge Sogne på Sydøstfyn*. Upubliceret speciale, SDU 2012, s. 51f.
  - 8 Statistisk tabelværk 4. række, Litra C. nr , København 1878, s. 50f; Statistisk Tabelværk 4. række, Litra C. nr. 3, København 1882, s. 50f; Statistisk Tabelværk 4. række, Litra C, nr. 6. København 1889, s. 52f; Statistisk Tabelværk 4. række, Litra C. nr 8. København 1894, s. 42f; Statistisk Tabelværk 5. række, Litra C, nr 2. København 1901, s.34f; Statistisk Tabelværk 5. række, Litra C. nr. 5. København 1911, s. 34f.
  - 9 Glorup Gods arkiv, *Forpagtningskontrakter m.v. 1765-1921 BIXb; Sunds-Gudme Herreds Skøde- og Panteprotokol 1878-1879*, folie 682-691; *Sunds-Gudme Herreds Skøde- og Panteprotokol 1886-1888*, folie 305-308; *Sunds-Gudme Herreds Skøde- og Panteprotokol 1895-1896*, folie 281-288; *Sunds-Gudme Herreds Skøde- og Panteprotokol 1898-1900*, folie 219-222.
  - 10 A. Hansen, 2012, s. 52ff.
  - 11 Boyhus, Else-Marie, *Svenske Sæsonarbejdere i Rødby retskreds 1875-1885*. Maribo 1974, s. 1; Braad, Dorte Fredskilde, "Lov om tilsynet med fremmede og rejsende m.m." *Landstingsdebatten i samtidshistorisk perspektiv*. Farum 2001, s. 36; Skaaning, Jytte & Bente Kleckle Rasmussen, *Find din slægt – og gør den levende*. Kongsvang 2004, s. 54, 140f.
  - 12 A. Hansen 2012, s. 32-40.
  - 13 Sane 2000, s. 75ff, 88.
  - 14 De anvendte folketællinger er alle tilgængelige på Statens Arkivers Arkivalieronline Url: <http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside> Herefter henvises der til folketællingerne med FT efterfulgt af årstal, Sogn og opslagsnummeret på ArkivalierOnline.
  - 15 Rerup, Lorenz, *Danmarks historie. Tiden 1864-1914*. bd. 6. Søren Mørch red., København 1989, 76-83; Dybdahl, Vagn, *Det nye samfund på vej 1871-1913*. København 1982, s. 93-100.

- 16 FT 1880 Svindinge, opslag 30, FT 1901 Svindinge, opslag 208.
- 17 Hansen, Bodil K., *Familie- og arbejdsliv på landet ca. 1870-1900. En undersøgelse af ægteskabsdannelse, familieførelse og arbejdsliv med særlig henblik på ændringerne i kvindernes arbejde*. Danmark 2006, s. 389; Sane 2000, s. 206.
- 18 Tyendeprotokollen for Langå Sogn 1896-1922, folie 8, 11, 17. Herefter henvises der til tyendeprotokollerne med TP efterfulgt af Sogn, årstal og folie.
- 19 Nellemann 1967, s. 18.
- 20 A. Hansen 2012 s. 46ff, 68ff. *Ugeskrift for Landmænd og Tidsskrift for Landøkonomi* for perioden 1906-1908.
- 21 A. Hansen 2012, s. 48, 70, 79; Nellemann 1967, s. 18-44; Nellemann 1981 s. 22ff, 43-50.
- 22 Sveistrup, P.P. & Willerslev, Richard, *Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie*. København 1945, s. 272; Nellemann 1969 s. 18.
- 23 TP Svindinge 1897-1911, folie 12, 39, 48, 77, 86, 89, 91, 95.
- 24 Ibid 45,86f, 94ff; TP Langå 1896-1922, folie 24, 26.
- 25 TP Svindinge 1897-1911, folie 30, 36, 69.
- 26 B.K. Hansen 2006, s. 291.
- 27 Hansen, Harriet M. "I tjeneste. Omkring tjenestetående og skudsmålhbøger 1833-1921" i *Vends Øst. Årbog for Lokal- og Kulturhistorie på Nordvestfyn*, Middelfart 2008, s.29.
- 28 FT 1890 Gislev, opslag 26.
- 29 FT 1890 Svindinge, opslag 7, 61.
- 30 Sunds-Gudme Herreds Pasprotokol for 1858-1919 - den almindelige pasregistrering i perioden 1875-1882, den 25. august 1881.
- 31 FT 1911 Gislev, opslag 188; FT 1911 Langå, opslag 5; FT 1911 Svindinge, opslag 7, 11.
- 32 Glorup Gods Arkiv post 4 i forpagtningskontrakterne for Helvius Abel, Jens Wilumsen og Frederik & Augusta Tejsen; B.K. Hansen 2006, s. 138, 180.
- 33 Jægermester, forpagter E. Sehested til Broholm "Landarbejderspørgsmålet" i *Ugeskrift for Landmænd 1890 I* s. 158 sp. 1.
- 34 Sunds-Gudme Herreds Pasprotokol for 1858-1919 - den almindelige pasregistrering 1875-1882, den 5 maj 1876.
- 35 FT 1880 Svindinge, opslag 24. FT 1890 Langå, opslag 30; FT 1901 Langå, opslag 193, 194; Langå Sogns kirkebog 1860-1891 folie 96, opslag 83, FT 1911 Langå, opslag 49.
- 36 FT 1890 Langå, opslag 7; FT 1901 Langå, opslag 93; FT 1911 Langå, opslag 17; Langå Sogns kirkebog 1860-1891 på folie 99, opslag 86. I folketællingen for Langå Sogn i 1860 er Claus Andersen et år og opført som barn af gårdmand og husfader Anders Jensen. Dansk Demografisk Database url : <http://www.ddd.dda.dk>.
- 37 FT 1901 Langå, opslag135; FT 1911 Langå, opslag 29; FT 1890 Svindinge, opslag 61; FT 1901 Svindinge, opslag 104, 321, 324, 327, 411; FT 1911 Svindinge, opslag 11.
- 38 Caroline Silvander/Silfvander i TP Gislev 1875-1896, folie 27, 62, 134, 143; TP Gislev 1896-1902, folie 5, 52.
- 39 FT 1890 Gislev, opslag 28; TP Gislev 1875-1896, folie 27, 62, 134, 143; TP Gislev 1896-1902, folie 5, 52.
- 40 TP Gislev 1875-1896, folie. 42, 124; TP Svindinge 1888-1897, løbenr. 1269, 1390.
- 41 Frøsig, Hanne, *Svenskere og andre fremmede i spil mellem nationale identiteter 1892-1911*, Farum 1999, s. 5-15, 56ff, 187-189; Frøsig, Hanne, "Svenskerne, det var nogle farlige folk" i Elisabet Bloch et al (red.) *Over Øresund før broen. Svenskere på Københavnsejnen i 300 år*, København 2000, s. 181-195.
- 42 Frøsig 2000, s. 193.